

AZ ÁLDOZATISÁG CSAPDÁJÁBAN¹

DOI 10.35402/kek.2024.4.11

A hetvenes években bekövetkezett *memory boom*-ként emlegetett jelenség átalakította a történelemírás korábban hagyományosnak tekintett gyakorlatát, teret engedve a kollektív emlékezet legitimitásának. Gyáni Gábor (2014) történész szerint ezt a folyamatot a történetírás által képviselt és általa terjesztett történetképpel szembeni elégedetlenség hívta életre. Ennek a folyamatnak a szemléleti alapvetéseit követi a Magvető Kiadó hetvenes évek közepén elindított *Tények és Tanúk* című sorozata, ami az egyéni élettörténetek és visszaemlékezések közzététele által kívánt hozzájárulni a rögzült, sematikus történelmi emlékezetünk átalakításához. A mikrotörténelmi nézőpont fókuszba helyezése ugyan rámutatott arra, hogy a hivatalos (nemzeti) narratívák történelmi reprezentációja hogyan és milyen mértékben teszi láthatóvá vagy épp fedi el a társadalom egyes csoportjait, mégis közel 50 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy – elsőként a Magvető által indított sorozaton belül – roma polgárjogi aktivisták történetei, tapasztalatai is hozzáférhetővé váljanak a közelmúlt folyamataival kapcsolatban. Ezek a roma fókuszú kötetek már pusztán megjelenésükkel hozzájárulnak a történelmi emlékezet hiátusainak betöltéséhez, de érdemes megvizsgálni azt is, hogy mindezt hogyan és milyen narratívá(ka)t képviselve teszik meg.

A *Tények és Tanúk*-sorozat roma fókuszú köteteinek sorát Zsigó Jenő *Vezetőszáron* (2022) című életrajzi kötete nyitotta meg Neményi Mária szerkesztésében, majd ezt követte Daróczy Ágnes *Hosszú az út előttem* (2023) című könyve Kóczé Angéla gondozásában. A sorozat konkrét előzményének tekinthető a *Roma politika intézményesülése* című OTKA kutatás a 2010-es évekből, amit jelen két kötet szerkesztője Szalai Júliával közösen jegyzett. A vizsgálat – aminek eredményeit egy önálló kötet foglalja össze *Egymás szemébe nézve* (2017) címen – azzal a szándékkal készült, hogy feltárja a roma politizálás több évtizedes történetének a roma szempontú olvasatát, megszólítva a folyamat közvetlen résztvevőit és alakítóit. A kutatás hozzájárult ahhoz, hogy a roma csoportok nézőpontjai is teret kapjanak a társadalomtörténet tudományos

diskurzusában, hogy néhány évvel később kilépve az akadémiai térből, a Tények és Tanúk-sorozat kötetei már egy szélesebb publikum számára tegyék hozzáférhetővé a romák társadalmi emlékezetének egy-egy szegmensét. Kóczé Angéla a Daróczy kötet bevezetőjében ennek az elismerésért folyó küzdelemnek a célját abban határozza meg, hogy a roma aktivisták életútjának közzétételével láthatóvá tegyék a demokratikus ellenzék elképzeléseit és hozzáállását a romák emancipációs törekvéseivel kapcsolatban, ami által egy korábban nem ismert olvasatát ismerhetjük meg a rendszerváltás társadalomtörténetének.

A két kötet Daróczy Ágnes és Zsigó Jenő életútját helyezi a fókuszba, akiknek személye elválaszthatatlanul összeforrta a magyarországi roma emancipációs küzdelem közelmúltbeli történetével. Mindketten aktív résztvevői és aktorai voltak a hetvenes években induló, alapvetően kulturális alapokon nyugvó roma mozgalomnak, majd a rendszerváltást követően alapítói, illetve közreműködői voltak számos roma intézménynek, politikai és kulturális csoportosulásnak. Mindezek alapján a két szereplő – aktivista, közösség- és művelődésszervező – életútjának végigkövetése valóban felkínálja annak a lehetőségét, hogy a személyes történeteiken keresztül újraértelmezhesük a rendszerváltást követő átmeneti időszak folyamatait, hogy az új nézőpontok segítségével átértékeljük a roma politika, a roma intézményesülés, a roma kultúra és általánoságban a magyarországi cigányság jelenlegi helyzetét.

A sorozat köteteinek felépítése azonos, mindkettő két jól elkülöníthető egységre tagolható. Az első rész az oral history módszertanát követő szerkesztett életútinterjú, ami az életrajzból következőleg lineárisan halad, kezdve a gyerekkortól egészen napjainkig. Ezt követi a második egység, amiben a szerzők korábbi írásait, hozzászólásait, illetve az interjúkban hivatkozott háttérdokumentumokat olvashatjuk, valamint itt kapott helyet egy annotált személy- és intézménynév mutató is. Ez az egység fontos információkat szolgáltat az interjúk értő befogadásához, egy-egy központi kérdés kontextusának, hátterének megértéséhez. Ennek a gyűjtésnek nagy érdeme, hogy sok olyan dokumentumot tesz hozzáférhetővé, amik jelenleg csak nehezen beszerezhetőek, de a szövegek kiválogatásának szempontja, leginkább a Zsigó könyv esetében erős redundanciát mutat, ugyanis az

¹ Daróczy Ágnes (2023): *Hosszú az út előttem*. Magvető Kiadó, Budapest

Zsigó Jenő (2022): *Vezetőszáron*. Magvető Kiadó, Budapest

egyébként is vaskos kötetben a második egység szövegei szinte egy az egyben megismétlik az életútinterjúban elhangzottakat.

A könyvek hangvétele, a roma aktivisták mesélői attitűdje az életrajzi rész kezdeti szakaszában nagyon hasonló. A gyerekkor ábrázolása mindkét esetben már-már népmesei jelleget ölt az elmesélés stílusában és a tartalmában egyaránt: adott egy szegény, a többségi társadalomból kirekesztett roma család, ahol a szülők – főként az édesanyák – a kiszolgáltatott helyzetük ellenére határozottan kiállnak az oktatás fontossága mellett és bármi áron megteremtik gyermekeik számára a mobilizáció lehetőségét, aminek köszönhetően szereplőink kijutnak a cigánytelepek világából. Az ilyen nagy mobilizációs ugrások meglehetősen egyedinek számítottak a szocializmus idejében, ahogyan ma is (vö. Durst 2022), aminek a megértéséhez nagyon fontos lett volna megteremteni azt a társadalomtörténeti kontextust, amiben ezek az utak megvalósulhattak. Mindez abban a tekintetben válik különösen fontosá, hogy a kötetek egyik célja pont az ilyesfajta megismerést célozza. Természetesen az oral history műfajokkal kapcsolatban nem lehet számonkérni a szerzőn „a múlt expressis verbis »eltorzítását» [sic!], mely voltaképpen nem más, mint az átélő tapasztalati horizontja” (K. Horváth 2015:22), mégis a könyvek kiadásának célja tekintetében elengedhetetlen lett volna egy-egy szerkesztői hozzászólással megteremteni ezen folyamatok kontextusát, hogy e történetek ne a „rendes vagy jó cigányok” sztereotipikus, társadalmatlan és történelmietlen képét erősítsék meg az olvasóban.

A családtörténet és a gyerekkor bemutatását a hetvenes évek sorsfordító időszaka követi, amikortól az aktivista, kultúraszervező, mozgalomépítő tevékenységet megkezdik az interjúalanyok. A két életút betekintést nyújt a magyarországi roma mozgalom kezdeti időszakába, ami kapcsolódva a nemzetközi roma mozgalomhoz elsődlegesen a roma nemzet szimbolikus-kulturális építését tűzte ki célul (lásd Binder 2006, 2008, 2010; Fosztó 2016; Majtényi 2012). Ennek az időszaknak fontos mérföldköve volt többek között az első roma képzőművészeti kiállítás, a roma folklór mozgalom vagy az olvasótábori mozgalom. A rendszerváltást megelőző két évtized roma aktivizmusának megismerése különösen fontos a '89 utáni időszak és a jelen megértése szempontjából is, hiszen ekkor alakultak ki azok az elvi és stratégiai elképzelések, amik mostanáig meghatározzák e szereplők célkitűzéseit, tevékenységét. Ebben az időszakban alapozódott meg a kulturális megközelítés, majd a rendszerváltást követő években a liberális szemléletű emberjogi megközelítés, mégis ezen irányoknak akár a személyes,

akár a politikai szempontú kibontása, illetve reflexiója teljesen kimaradt az élettörténetekből.

A hetvenes évek időszakának tárgyalásától kezdődően a szerkesztés és a szerzői hangvétel tekintetében is jelentős különbségeket mutat a két kötet. A Daróczy könyv a továbbiakban is határozottan követi az időrendiséget, a kötetben egy merevebb szerkesztési logika érvényesül, ami sokat segít a néha bonyolult láncolatú történetek, események közötti eligazodásban. Ezzel szemben a Zsigó könyvben gyakran összeesúsznak a különböző időszakok, hiányoznak a pontos időpontmegjelölések, ami okán sok esetben beazonosíthatatlan, hogy egyes történetek a szocializmus idejéről, vagy a rendszerváltást követő időszokról szólnak. Mindemellert az olvasást és az értelmezést az is nehezíti, hogy bizonyos témák, mint az 1993-as kisebbségi törvény, vagy a *Roma Integráció Évtizede Program* kritikája hiába kapott külön fejezetet, más tematikus részeknél ugyanazzal a tartalommal megismétlődnek. Ugyan a Zsigó könyv legfőbb mondanivalója, hogy a rendszerek változásával a „cigánypolitikák” változatlanok maradnak, ennek felmutatását inkább a konkrét esetek részletes bemutatásával, elemzésével lett volna célszerű szemléltetni, nem pedig az időszakok összemosisásával.

A szerzők hangvételét – ha különböző mértékben is de, – a roma nép és különösen a saját áldozati szerep (túl)hangsúlyozása határozza meg. Az elmúlt évszázadokban a magyarországi cigányságot ért sérelmek és traumák vitathatatlanok, éppúgy, ahogy a romákat a mai napig sújtó társadalmi kirekesztés és politikai elnyomás is, mégis azt gondolom, hogy a roma mozgalmat egy egybefüggő szenvedéstörténetként elmesélni nem célravezető. Ezzel kapcsolatban Daróczy Ágnes is hasonlóképpen gondolkodik, erről a kötet józsefvárosi bemutatóján így nyilatkozott: „egyszerűen attól félttem, hogy ha én ezeket mind leírom, akkor ez egy ilyen sérelemsorozat lesz. Ezt nagyon nem szerettem volna” (Pálinkás 2023). A szándék ellenére azonban ezt mégsem sikerült elkerülni. Az élettörténetekből két magányos harcos képe bontakozik ki, akiknek az önfeláldozó küzdelmét senki sem méltányolja, sőt a többség az ellehetetlenítésükön fáradozik. E sok tekintetben fekete-fehér narratíva legnagyobb problémája nem az, hogy a személyes érzelmek felülkerekednek, hanem az, hogy a különböző csoportokon belüli és csoportokon kívüli álláspontok, politikai elképzelések és küzdelmek feltáratlanul, a szerzők szempontjából is megmagyarázatlanul maradtak, miközben ezek bemutatására tett kísérletet a két kötet. Ezt a hiányérzetet csak fokozza a Zsigó könyv hangvételének folyamatos

radikalizálódása. A visszaemlékezés az élettörténet előrehaladtával egyre jobban megkeseredik. A szerző dühös kritikát fogalmaz meg konkrét roma és nem roma személyekkel szemben egyaránt, ráadásul úgy, hogy a szereplők között nem differenciál, mindenkiket egyformán ellenségként kezelve bírál, legyen szó korrump roma és nem roma politikusokról, vagy a romák küzdelmében meghatározó szerepet játszó roma és pro-roma aktivistákról mint Setét Jenő, Kadét Ernő, Nicolae Gheorghe vagy épp Bíró András. Ahogy Csepeli György kritikájában megfogalmazta „[Zsigó] ideológiai és politikai szempontból minősít, összességében rasszistaként és fajgyűlölőként minősítve a többséget, melyben nyilván ott vannak ezek a rettenetes érzületek, de nem mindeniben és nem mindenütt” (Csepeli 2023).

Nicolae Gheorghe, az elismert és nagy hatású roma polgárjogi aktivista utolsó, a roma aktivizmusban betöltött több évtizedes tevékenységét összegző, az önkritikát sem mellőző munkájában ír e roma fókuszú sorozatban is felsejlő aktivista attitűdről és annak hatásairól: „a roma véleményformálók szerepe az, hogy új megközelítéseket javasoljanak, melyek az integrációra és nem az áldozati szerepre fókuszálnak. (...) Egy közelebről meg nem nevezett rasszista „másikat” okolni, és a romák örökös áldozati szerepére hivatkozni ördögi kör” (Gheorghe 2013:79,59). Gheorghe majd egy évtizede megfogalmazott meglátásai és intelmei úgy tűnik a mai napig változatlanul érvényesek. A *Tények és Tanúk*-sorozat kötetei ugyan kétségtelenül hiánypótló, értékes lenyomatai a magyarországi roma emancipációs mozgalom történetének, de jelentőségük megmarad forrásértékükben. A visszaemlékezésekből hiányzik az (ön)kritika, a jelenből való visszanezést követő reflexió és értelmezés, az elismerésért folyó küzdelem során felmerülő elvi és gyakorlati dilemmáinak bemutatása, a csoporton belüli és csoporton kívüli konfliktusok feltárása. Mindezek hiányában nem lehetséges az elmúlt 50 év folyamatainak a megértése, újraértelmezése és átértékelése, ami nemcsak a sorozat kötetének kiemelt célja, hanem tulajdonképpen mindannyiunké, hiszen enélkül minden marad változatlanul.

Felhasznált irodalom

- Binder Mátyás (2006): „Felébredt ez a nép...”. A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In: Gergely Jenő (szerk.) (2006): *A múlt feltárása – elöitételek nélkül*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest. 61-81.
- Binder Mátyás (2008): *A roma nemzetépités—Történeti és kulturális antropológiai kereszttetszetben. Eszmélet*, (20):77, 130-160.
- Binder Mátyás (2010): „Elképzelte kultúra”. A romai cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*, (22): 86, 172-195.
- Csepeli György (2023): *Összetört álmok. Élet és Irodalom*. (67):24. 2023. június 16. online dokumentumként: <https://www.es.hu/cikk/2023-06-16/csepeli-gyorgy/osszetort-almok.html> (utolsó letöltés: 2023.04.14.)
- Durst Judit – Nyíró Zsanna – Bereményi Ábel (szerk.) (2022): *A társadalmi mobilitás ára: Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Fosztó László (2002): Van-e cigány nemzettudat? In.: Fedinec Csilla (szerk.) (2002): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 207-224.
- Gyáni Gábor (2014): *Kollektív emlékezet vagy történetírás? A Történelemtanárok Egyletének Mire emlékszünk?* című konferenciáján elhangzott előadás írásos változata. online dokumentumként: <https://tte.hu/gyani-gabor-kollektiv-emlekezet-vagy-toertenetiras> (utolsó letöltés: 2023.04.14.)
- K. Horváth Zsolt (2015): *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Kijárat Kiadó, Budapest
- Kóczé Angéla – Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.) (2017): *Egymás szemébe nézve. Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Budapest. online dokumentumként: https://szociologia.tk.hun-ren.hu/uploads/files/2017/egymas_szemebe.pdf (utolsó letöltés: 2023.04.14.)
- Majtényi Balázs – Majtényi György (2012): *Cigánykérdés Magyarországon 1945-2010*. Libri Kiadó, Budapest.
- Gheorghe, Nicolae (2014): Döntések, amelyeket meg kell hozni és költségek, amelyeket meg kell fizetni: Lehetséges szerepek és következmények a roma aktivizmusban és politikaformálásban. In: Guy, Will (Szerk.): *Az áldozati szereptől a polgári tudatig. A roma integráció útja*. Pakiv Európai Roma Alap–Kossuth Kiadó, Budapest. 43–106.
- Pálinkás János (2023): Hosszú az út előttem. *Józsefvárosi újság*. Budapest. 2023. november 24. online dokumentumként: <https://jozsefvarosujsg.hu/hosszu-az-ut-elottem/> (utolsó letöltés: 2023.04.14.)